

Kamila Budrowska

Uniwersytet w Białymstoku

**Badania porównawcze
(transnarodowe) nad cenzurą
i cenzurowaniem literatury
w byłych krajach
komunistycznych Europy
Środkowo-Wschodniej.
Wstępne rozpoznania
i przegląd stanu badań***

Abstract

**Comparative (Transnational) Research on Censorship of Literature
in the Former Communist Countries of Central and Eastern Europe.
Preliminary Findings and Research Overview**

The article reviews the state of research in multilingual literature and proposes the original research concept. In the first part, titled: “Transnational Research,” the author describes the possibilities offered by the implementation of a new methodological concept in comparative research on communism in European countries of the former Eastern Bloc. In the second part, “Research on Communist Censorship,” the author discusses the predominant trend in the research on communist censorship which has

* Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” na lata 2019–2022, nr projektu 009/RID/19, kwota finansowania 8 791 222 zł.

been dynamically developing since the collapse of the system, with particular emphasis on the issue of censorship of literature. In the last part, "Comparative Research on Communist Censorship," she juxtaposes both trends and draws a new research proposal from them.

The author notes that there is no scientific study yet to discuss censorship in all former communist countries of Central and Eastern Europe 1. as a supranational phenomenon and 2. using the same methodological perspective. Therefore, she proposes to conduct such research and sees the transnational approach as particularly useful here – releasing the researcher from the national perspective of political histories it creates an opportunity to trace the "flows" of ideas, people, and cultural texts between the Eastern Bloc countries.

Słowa kluczowe: komunizm, cenzura, badania transnarodowe, Europa Środkowo-Wschodnia, cenzurowanie literatury

Keywords: communism, censorship, transnational studies, Central and Eastern Europe, censorship of literature

Badania transnarodowe

Podjęcie pracy nad zagadnieniem zaznaczonym w tytule to niemałe wyzwanie. Jego istotą jest obszerność problematyki i związana z nią rozległość stanu badań. Dociekania porównawcze nad komunistyczną cenzurą nie są bowiem wyizolowane, ale wiążą się z innymi tematami badawczymi; literatura naukowa przyrasta więc i szybko, i równolegle.

Zagadnienia można uszeregować, idąc od najbardziej ogólnych i zakrojonych najszerzej do bardziej szczegółowych. Na poziomie pierwszym pojawiają się zatem badania nad komunizmem, badania nad cenzurą *sensu largo*, badania nad literaturą lat 1944/45–1989/90, na poziomie drugim – badania porównawcze nad komunizmem, badania nad funkcjonowaniem literatury w poszczególnych krajach komunistycznych, badania porównawcze nad literaturą w krajach komunistycznych, badania nad cenzurą w poszczególnych krajach komunistycznych, na poziomie trzecim – badania porównawcze nad cenzurą w krajach komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej, i dopiero na poziomie ostatnim – badania porównawcze nad cenzurowaniem literatury w byłych krajach komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej¹. Co istotne, umieszczenie tematu na szczycie naukowej piramidy nie sugeruje jego nadmiernej ważności, przeciwnie – to dociekania z poziomu pierwszego są dla zrozumienia fenomenu podstawowe. Wraz ze stopniowym zawężaniem pola badawczego idzie jednak w parze konieczność przejścia przez „niższe” poziomy badawcze. Można więc umieszczone w tytule szkicu zagadnienie

¹ Dla uproszczenia klasyfikacji wymieniam tylko najważniejsze.

zobaczyć poprzez metaforę odwróconej piramidy, w której – wraz z uszczegółowianiem problematyki – przyrasta ilość zagadnień do opisanego i zależności do zrozumienia.

Obszerność i wielowątkowość tematu oraz związanego z nim stanu badań przynosi również wiele korzyści. Jedną z nich jest okazja przyjrzenia się zróżnicowanej metodologii, skonfrontowania jej ze sobą oraz wybrania adekwatnej i przez innych już sprawdzonej. Od kilkunastu lat za wartościową koncepcję w badaniach nad komunizmem uznaje się „badania transnarodowe” i – w przekonaniu piszącej te słowa – perspektywa ta przynosi również pożytek w rozważaniach nad cenzurą i cenzurowaniem literatury w byłym bloku wschodnim².

Jak podają Constantin Iordachi i Péter Apor, metoda transnarodowa (*transnational studies, transnational perspective*) pojawiła się w socjologii na początku lat 70. XX wieku, a upowszechniła pod koniec lat 90., stając się istotnym narzędziem przy rozważaniach nad globalizacją, na przykład kwestią migracji³. W badaniach historycznych nad komunizmem przyjęto ją dekadę później. Bogdan C. Iacob przypomina, że w roku 2009 Györgi Péteri z Uniwersytetu Środkowoeuropejskiego w Budapeszcie zorganizował spotkanie naukowe, podczas którego dyskutowano o możliwości jej zastosowania⁴. Seminarium zaowocowało tekstem opublikowanym przez Péteriego trzy lata później w „Journal of Contemporary History”⁵. W zbliżonym czasie, w 2010 roku, ukazał się też tematyczny numer pisma „East Central Europe”, zatytułowany *Fascism in East Central and South Eastern Europe. A Reappraisal*, z artykułami, w których wykorzystano perspektywę transnarodową do badań nad faszyzmem⁶. Kolejne seminarium związane z badaniami porównawczymi nad komunizmem zorganizowano na Uniwersytecie Środkowoeuropej-

² Posługując się określeniem „transnarodowy”, nie odnoszę się do rozumienia pojęcia „naród” i pomijam ewentualne pytania związane z „zasadnością zastosowania go w tej sytuacji terminologicznej.

³ J.S. Nye jr., R.O. Keohane, *Transnational Relations and World Politics: A Conclusion*, „International Organization” 1971, no. 3, s. 721–748; W.I. Robinson, *Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies*, „Sociological Forum” 1998, no. 4, s. 561–594. Sam termin wprowadził natomiast już w roku 1862 niemiecki filolog i lingwista Georg Curtius; zob. C. Iordachi, P. Apor, *Studying Communism Dictatorship: From Comparative to Transnational History*, „East Central Europe” 2013, no. 1–2, s. 4.

⁴ Zob. B.C. Iacob, *Is It Transnational? A New Perspective in the Study of Communism*, „East Central Europe” 2013, no. 1–2, s. 116.

⁵ G. Péteri, *Sites of Convergence: The USSR and Communist Eastern Europe at International Fairs Abroad and at Home*, „Journal of Contemporary History” 2012, no. 1, s. 3–12.

⁶ „East Central Europe” 2010, no. 2–3; tu m.in.: C. Iordachi, *Fascism in Interwar East Central and Southcentral Europe: Toward a New Transnational Research Agenda*, s. 161–213.

skim w maju 2010 roku. Jego pokłosiem był kolejny numer tematyczny czasopisma „East Central Europe”, ogłoszony w roku 2013 pod tytułem *From Comparative to Transnational History: New Trends in Soviet and Communist Studies*, w którym znalazły się dwa artykuły „programowe”: *Studying Communism Dictatorship: From Comparative to Transnational History* Constantina Iordachiego i Pétera Apor⁷ i *Is It Transnational? A New Perspective in the Study of Communism* Bogdana C. Iacoba⁸. Okazało się zatem, że metodologia jest obiecująca i otwiera nowe perspektywy w badaniach nad dwudziestowieczną historią Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza nad totalitaryzmem.

Iordachi i Apor obszernie opisują rozwój studiów porównawczych nad komunizmem i ich transformowanie w badania transnarodowe. Długo dominowały w tym nurcie prace zachodnie, a nowy silny impuls przyszedł wraz z upadkiem reżimu i otwarciem archiwów. Metoda transnarodowa zaczęła się pojawiać stopniowo (początkowo różnie też była nazywana), wraz z narastaniem świadomości, że w badaniach ponadnarodowego fenomenu nakładają się na siebie różne perspektywy historyczne (*cross history*) i wszystkie powinny zostać uwzględnione. Badacze wskazują więc trzy obszary, które „zachęcały” do przyjęcia perspektywy porównawczej, w ramach których mieszczą się pierwsze prace przyjmujące perspektywę transnarodową: badania nad życiem codziennym, badania nad modernizacją oraz badania transferów kulturowych i ideologicznych pomiędzy państwami bloku.

Iordachi i Apor są zdecydowanymi zwolennikami optyki transnarodowej, przedstawiają zatem argumenty za jej przyjęciem. Wśród nich najważniejszy dla ewentualnych przyszłych badań nad cenzurą: możliwość prześledzenia transferu ideologii z ZSRR do innych krajów bloku, a więc transferu sowietyzacji, ujmowanej także jako przemoc symboliczna⁹.

Iacob dokonuje z kolei szerokiego przeglądu literatury naukowej, w której posłużono się aparatem pojęciowym charakterystycznym już tylko dla dociekań transnarodowych. Jego zdaniem dwoma fundamentami są tu: wskazanie międzynarodowego wymiaru reżimu oraz właściwe osadzenie jego historii w historii poszczególnych krajów (badacz łączy w tym wypadku myślenie o komunizmie i faszyzmie). Za sztuczne i niewłaściwe – w przypadku analizy komunizmu – uważa on oddzielanie rozważań od modelu radzieckiego, który zawsze powinien być punktem odniesienia¹⁰. Do najważniejszych zalet metody transnarodowej Iacob zalicza: 1. zlikwidowanie paraliżu, który wnosi perspektywa narodowa, 2. wprowadzenie historii byłych krajów komunistycznych do historii Europy i zuniwersalizowanie jej, 3. rekonstrukcję między-

⁷ C. Iordachi, P. Apor, *op.cit.*, s. 1–35.

⁸ B.C. Iacob, *op.cit.*, s. 114–139.

⁹ C. Iordachi, P. Apor, *op.cit.*, s. 20–21.

¹⁰ B.C. Iacob, *op.cit.*, s. 117.

narodowego wymiaru doświadczenia komunistycznego, z jego wariantami geograficznymi, historycznymi i kulturowymi, 4. możliwość opisanie transferu międzykulturowego pomiędzy poszczególnymi krajami bloku oraz budowy wspólnej i odrębnej tożsamości „nowego człowieka”¹¹.

Do polskich badań porównawczych nad komunizmem opisywana metodologia została wprowadzona stosunkowo niedawno. W roku 2014 zorganizowano w Poznaniu międzynarodową konferencję naukową – w Komitecie naukowym zasiadał między innymi Péter Apor – której nowatorski charakter podkreślono tytułem: *Nowe perspektywy badawcze w transnarodowej historii komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej*. Efektem spotkania, w którym wzięli udział badacze z wielu krajów europejskich, jest monografia zbiorowa opublikowana w 2019 roku pod redakcją naukową Krzysztofa Brzechczyńskiego¹².

Należy dodać, że perspektywa transnarodowa pojawia się w polskich badaniach historycznych, kulturowych i literaturoznawczych od pewnego czasu, jednakże albo w innym kontekście, albo nienazywana tak wprost. Wykorzystuje się ją przy tematach narzucających optykę porównawczą, takich jak literatura emigracyjna/migracyjna, transfery kulturowe, transkulturowość¹³. Anna Artwińska – mając na myśli utwory pisane przez reprezentantów najnowszej fali emigracji – posługuje się nawet określeniem „transnarodowa literatura polska”¹⁴. W dyskusji przeprowadzonej w 2013 roku przez badaczy z Ośrodka Studiów Kulturowych i Literackich nad Komunizmem IBL PAN, kierowanego przez Grzegorza Wołowca, perspektywę transnarodową – nie nazywając jej jednak w taki sposób – uruchomił Kajetan Mojsak, mówiąc o tym, że komunizm był częścią europejskiej teorii modernizacji i jako taki wpisywał się we wspólną dla całej Europy oświeceniową tradycję racjonalizmu¹⁵. Agnieszka Mrozik, pisząc o postaci zapomnianej komunistki Zofii Dembińskiej, dojrzała

¹¹ *Ibidem*, s. 114–139.

¹² *Nowe perspektywy badawcze w transnarodowej historii komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. K. Brzechczyński, Poznań–Warszawa: Wydawnictwo IPN 2019.

¹³ Zob.: E. Rewers, *Więźniowie transkulturowej wyobraźni*, „Teksty Drugie” 2004, nr 4, s. 28–39; A. Artwińska, *Migracja, lewica, tożsamość* [w:] *Literatura i socjalizm*, red. K. Chmielewska, D. Krawczyńska, G. Wołowiec, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna, Wydawnictwo IBL 2012, s. 166–183; P. Zajas, *Poetyckie penetracje. Literatura, jej tłumacze i wydawcy na frontach wielkiej wojny (1914–1918)*, „Teksty Drugie” 2012, nr 6, s. 38–61. Metodologia wzmiankowana jest w dyskusji, zob. A. Artwińska, M. Fidelis, A. Mrozik, A. Zawadzka, *Pożytki z „pokolenia”*. *Dyskusja o „pokoleniu” jako kategorii analitycznej*, „Teksty Drugie” 2016, nr 1, s. 347–366; zob. też: J. Kosmalska, *Twórczość Polaków na wyspach brytyjskich. Transnarodowy zwrot w polskiej literaturze*, „Teksty Drugie” 2016, nr 3, s. 165–186.

¹⁴ A. Artwińska, *op.cit.*, s. 175.

¹⁵ *Dyskusja Ośrodka Studiów Kulturowych i Literackich nad Komunizmem IBL PAN. Komunizm i PRL dzisiaj*, „Teksty Drugie” 2013, nr 3, s. 238.

w „zwrocie transnarodowym” szansę dla nowej biografistyki i historiografii¹⁶. Badaczka zwracała przy tym uwagę na dwie ważne z punktu widzenia teorii badań transnarodowych sprawy: napięcia i konflikty rodzące się na przecięciu interesów narodowych oraz konieczność przemyślenia raz jeszcze, już z nową metodologiczną świadomością, przedmiotu własnych badań¹⁷.

W opublikowanym w 2016 roku artykule *Transtemporalne i transnarodowe horyzonty historii* David Armitage stwierdzał:

Termin „transnarodowość” cieszy się obecnie dużą rozpoznawalnością wśród historyków i reprezentantów innych dyscyplin naukowych. Korzenie tego pojęcia sięgają połowy XIX wieku i początków komparatystyki literackiej: studia „transnarodowe” oznaczały wtedy poszukiwanie miejsc wspólnych i powiązań między poszczególnymi literaturami narodowymi. Na przestrzeni XX wieku termin ten był regularnie na nowo odkrywany i zaszczipiany do słownika akademickiego. [...] dwadzieścia lat temu humaniści i badacze nauk społecznych uznali go ponownie za użyteczny dla opisu idei, procesów i form aktywności, tak ludzkich, jak i nieludzkich, które nie wpisywały się w ramy polityczne narodu albo państwa¹⁸.

Badacz wskazywał także, że perspektywa transnarodowa (na równi z transtemporalną, czyli przekraczającą wąskie ramy czasowe) daje szansę na historyczną syntezę i wyjście z naukowego „zaścianka”¹⁹.

Pierwszeństwo *Nowych perspektyw badawczych...* opiera się zatem na kilku aspektach: wyraźnym nazwaniu przyjętej perspektywy, szerokiej refleksji metodologicznej nad nią oraz odgraniczeniu pola badawczego od badań porównawczych nad komunizmem.

Jak podkreśla we wstępie Brzechczyn, obecnie mamy do czynienia z pewnym zamętem pojęciowym, ponieważ równolegle funkcjonują zbliżone nazwy: metoda/perspektywa „porównawcza” (*comparative*), „międzynarodowa” (*international*), „światowa” (*world*), „globalna” (*global*)²⁰. Do wyliczenia można dorzucić jeszcze, za klasyczną pracą socjologa Kazimierza M. Słomczyńskiego, badania „międzypaństwowe”²¹ i oczywiście – „transnarodowe” (*transnational*). Kwestie terminologiczne wymagają zatem przemyślenia.

¹⁶ A. Mrozik, Zofia Dembińska – zapomniana „architektka PRL-u”. Krytyczny przyczynek do feministycznej teorii i praktyki biograficznej w Polsce, „Teksty Drugie” 2019, nr 3, s. 252–269.

¹⁷ *Ibidem*, s. 268.

¹⁸ D. Armitage, *Transtemporalne i transnarodowe horyzonty historii*, przeł. K. Siewior, „Historioka. Studia Metodologiczne” 2016, t. 46, s. 232–233.

¹⁹ *Ibidem*, s. 233–234.

²⁰ K. Brzechczyn, *Wstęp. Transnarodowa perspektywa w badaniu komunizmu* [w:] *Nowe perspektywy badawcze...*, s. 7.

²¹ K.M. Słomczyński, *Typologia międzykrajowych badań porównawczych a kluczowe problemy metodologiczne*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1, s. 469–482.

Brzechczyn przywołuje artykuł Iordachiego i Apora, dzieląc ich opinię, że droga rozwoju wiedzy od badań porównawczych do transnarodowych. Zdaniem polskiego badacza podstawowa różnica tkwi w tym, że „[w] historii porównawczej zakłada się istnienie państw narodowych”, a porównanie między krajami „prowadzić ma do lepszego odtworzenia czy wyjaśnienia historii danego kraju”, natomiast w historii transnarodowej postuluje się opis „zjawisk i procesów przebiegających niezależnie od istnienia państw i społeczeństw narodowych i niepodlegających czynnikom/prawidłowościom określonym na poziomie państw narodowych”, lecz oddziałujących na nie. Celem badań transnarodowych jest zatem wyjaśnienie historii danego kraju oraz wyjaśnienie samego zjawiska²².

Przywołać można tu jeszcze definicje zaproponowane przez Armitage’a. W jego opinii:

Historycy *międzynarodowi* biorą za oczywistość istnienie społeczności międzynarodowej, spoglądają na nią ponad granicami państwowymi, a ich celem jest opis relacji między państwami, poczynając od dyplomacji i ekonomii po migracje i wymianę kulturową. Historycy *transnarodowi* badają ruchy, procesy i instytucje, które przekraczają granice terytorialne: podejmując się refleksji nad takimi zjawiskami jak środowisko, przestępczość zorganizowana, epidemie, korporacje, religie i międzynarodowe ruchy społeczne²³.

Uzupełniając te wywody, chciałabym dodać, że znaczenie słownikowe przedrostka „trans-” sugeruje jego bardzo szerokie pojmowanie, jak: „przez”, „poprzez”, „poza”, „za”, „z drugiej strony”. W takim kontekście badania transnarodowe można rozumieć jako dociekanie, poprzez które: 1. dochodzi się do czegoś, co nie jest oczywiste i co wykracza poza główny przedmiot badań, 2. widzi się zagadnienie „z drugiej strony”. Postaram się tę intuicyjną definicję potwierdzić w dalszych częściach artykułu.

Badania nad komunistyczną cenzurą

Badania nad komunistyczną cenzurą i cenzurowaniem literatury prowadzone są równoległe w wielu krajach i w różnych ujęciach. Jak napisała w opublikowanym w 2004 roku przeglądowym artykule *Censorship and Cultural*

²² K. Brzechczyn, *op.cit.*, s. 7–8. Podkr. – K.B.

²³ D. Armitage, *op.cit.*, s. 235. Podkr. kursywą – D.A., drukiem rozstrzelonym – K.B. Brzechczyn na wcześniejszy o cztery lata artykuł Armitage’a się nie powołuje, można więc przyjąć, że obaj badacze dochodzą równoległe do zbliżonych wniosków.

Regulation Beate Müller, temat stał się modny i przynosi dobre efekty²⁴. Naukowemu wzmoczeniu sprzyja – podobnie jak przy „ogólnych” badaniach nad komunizmem – upadek bloku wschodniego i otwarcie archiwów, a także zmiana pojmowania cenzury, rozumianej wcześniej wężej, a obecnie jako każda forma społecznej kontroli²⁵.

Wspomniany tekst Müller jest jednym z najważniejszych opracowań poświęconych w ostatnich latach problemowi cenzury, a o jego wadze świadczą przedruki w kilku językach i liczne cytowania²⁶. Zgodnie z podtytułem daje refleksję uogólniającą; badaczka wzmiankuje bowiem najważniejsze koncepcje, prezentuje stan badań i wypracowuje własne stanowisko. Müller referuje współczesne teoretyczne podstawy namysłu nad cenzurą *sensu largo*, które oparte są na klasycznych pracach socjologicznych Pierre’a Bourdieu o przemocy symbolicznej²⁷ oraz Michela Foucaulta z jego krytyczną analizą instytucji społecznych, zawartą przede wszystkim w książkach *Porządek dyskursu*, *Nadzorować i karać* oraz *Historia seksualności*²⁸. Cenzurę ujmuje on jako wszelką społeczną kontrolę i selekcję wykluczającą. Dzięki tym koncepcjom wąskie pojmowanie cenzury wzbogaca się o namysł nad jej strukturalną i konstytutywną obecnością w każdej formie komunikacji międzyludzkiej²⁹.

Müller uważa jednak – przychyliam się do jej opinii – że szerokie pojmowanie terminu „cenzura” i brak odróżniania jej od innych typów regulacji nie sprzyja namysłowi nad kontrolą piśmiennictwa w krajach totalitarnych. Tu potrzebne jest ograniczenie zakresu terminu do autorytarnej interwencji osób trzecich w komunikację między nadawcą a odbiorcą. Cenzura w systemie autorytarnym opiera się bowiem zawsze na oficjalnych regulacjach, ma rozbudowaną strukturę organizacyjną oraz administracyjną i tendencję do biurokra-

²⁴ B. Müller, *Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory* [w:] *Censorship and Cultural Regulation in the Modern Age*, ed. eadem, Amsterdam–New York: Rodopi 2004, s. 1–31.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Po pierwszej publikacji w języku angielskim, w 2009 roku ukazały się tłumaczenia na język czeski i hiszpański w czasopismach naukowych, potem raz jeszcze artykuł ogłoszono po czesku w pracy zbiorowej w roku 2012.

²⁷ P. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, ed. J.B. Thompson, transl. G. Raymond, M. Adamson, Cambridge MA: Harvard University Press 1991; P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, red. A. Kłosowska, Warszawa: PWN 1990; P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądowniczej*, przeł. P. Biłos, Warszawa: Scholar 2005.

²⁸ M. Foucault, *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970*, przeł. M. Kozłowski, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2002; *idem*, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Warszawa: Aletheia 1998; *idem*, *Historia seksualności*, przeł. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2010.

²⁹ Zob.: B. Müller, *op.cit.*, s. 9.

tyzacji (stąd tak wiele materiałów archiwalnych)³⁰. Najprostszą definicją może być ta zaproponowana przez Ullę Otto w roku 1968: cenzura to regulacyjna interwencja władzy³¹.

Z przeglądu stanu badań wynika, że w pracach poświęconych cenzurze w byłych krajach komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej wykorzystuje się zwykle dosłowne rozumienie terminu. Cenzurę rozpatruje się jako zorganizowany przez państwo system kontroli publicznego przekazu i jeden z filarów władzy totalitarnej. Opisuje się formowanie urzędów cenzury, zakres i sposoby ich działania, powiązanie z aparatem władzy i represji, analizuje konkretne skutki, jakie przyniosło jej działanie.

Zdaniem Müller na plan pierwszy w badaniach wysuwają się (powinny się wysunąć) dwa zagadnienia: 1. konieczność rozpatrywania cenzury w jej ścisłym kontekście socjologicznym i historycznym, 2. ustosunkowanie się do pytania, jak udatnie połączyć w badaniach spojrzenie ogólne (cenzura *sensu largo*) i szczegółowe (cenzura *sensu stricto*)³².

Prace na temat komunistycznej cenzury i cenzurowania literatury ogłaszało przed rokiem przełomu, wtedy jednak nie mogły być oparte na swobodnie eksplorowanych materiałach źródłowych. Pierwszeństwo przyznać trzeba zatrudnionym na zachodnich uniwersytetach badaczom cenzury ZSRR – Haroldowi Swayze z jego książką *Political Control of Literature in the USSR. 1946–1959* (1962) oraz Lwu Loseffowi z pracą *On the Beneficence of Censorship. Aesopian Language in Modern Russian Literature* (1984)³³, a także pisarzom i dysydemtom – przede wszystkim emigrantom politycznym – opisującym brak wolności słowa w ich krajach ojczystych³⁴.

Chciałabym podkreślić, że prezentacja powstania i funkcjonowania cenzury w Związku Radzieckim ma dla dziedziny znaczenie fundamentalne.

³⁰ *Ibidem*, s. 13.

³¹ Cyt. za: B. Müller, *op.cit.*, s. 4. Teorię U. Otto do polskiego obiegu naukowego wprowadził Czesław Karolak, zob. *idem*, *Wprowadzenie* [w:] *Cenzura w Niemczech w XX w. Studia, analizy, dokumenty*, wyb., oprac. C. Karolak, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2000, s. 13–14.

³² B. Müller, *op.cit.*, s. 14.

³³ H. Swayze, *Political Control of Literature in the USSR, 1946–1959*, Cambridge MA: Harvard University Press 1962; L. Loseff, *On the Beneficence of Censorship. Aesopian Language in Modern Russian Literature*, Munich: Verlag Otto Sagner in Kommission 1984. Tematyka cenzury pojawiała się także w innych wydawanych na Zachodzie książkach na temat literatury rosyjskiej XX wieku, nie stanowiła w nich jednak podstawowego problemu badawczego.

³⁴ Zob. V. Nabokov, *Rosyjska cenzura, cenzorzy, czytelnicy*, przeł. H.H., Kraków 1987 [drugi obieg; w wersji pierwotnej był to odczyt wygłoszony w języku angielskim na Festiwalu Sztuk w Cornell University 10 kwietnia 1958 roku]; S. Barańczak, *Knebel i słowo. O literaturze krajowej w latach siedemdziesiątych*, Warszawa: NOW-a 1980 [drugi obieg]; M. Haraszti, *The Velvet Prison. Artists under State Socialism*, transl. K. i S. Landelsmann, New York: Basic Books 1987 [pierwsze wydanie węgierskie w 1986].

Radziecka cenzura to „model oryginalny”, na którym oparto rozwiązania przyjęte we wszystkich krajach satelickich. Ważny jest także fakt jej „długiego trwania”: Gławlit powstał w roku 1922, ale już w roku 1917 ustanowiono cenzurę rewolucyjną. Cenzura obowiązywała więc w ZSRR łącznie przez ponad 70 lat, a w momencie formowania bloku wschodniego miała dobrze zorganizowaną strukturę oraz wypracowane metody działania.

Wzmożenie badań naukowych nad radziecką cenzurą przypada na okres po upadku ZSRR, a efekty tych prac publikuje się głównie w okresie od połowy lat 90. do pierwszych lat kolejnego milenium. Powstają wtedy ważne monografie³⁵ oraz wydania materiałów źródłowych poprzedzone obszernymi wstępami³⁶. Fala publikacji wyprzedza mniej więcej o dekadę – istnieją nie-liczne wyjątki – te dotyczące cenzury w innych krajach bloku, co wiązać należy z wcześniejszym wypracowaniem metodologicznych podstaw, poczuciem prymarności dociekań oraz stałym w świecie naukowym zainteresowaniem Rosją i jej kulturą³⁷.

³⁵ Wymieniam tylko prace najważniejsze i w całości poświęcone kwestii cenzury: A.W. Blum, *Za kulisami „Ministerstwa prawdy”. Tajnaja istorija sowietsoj cenzury, 1917–1929*, Sankt-Peterburg: Akademičeskij Projekt 1994; D.L. Babiczenco, *Pisateli i cenzory. Sowietsojka literatura 1940-ch godow pod političeskim kontroliem CK*, posł. L.I. Łazariewa, Moskwa: Rossija molołaja 1994; H. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature, 1917–1991*, New York–London: Rowman & Littlefield 1997; T.M. Gorajewa, *Iskluczit’ wsiakije upominanija... Očerki istorii sowietsoj cenzury*, Minsk–Moskwa: Staryj swiet-Print, Wriemia i miesto 1995; A.W. Blum, *Sowietsojka cenzura w epochu totalnogo tierrora. 1929–1953*, Sankt-Peterburg: Akademičeskij Projekt 2000; *idem*, *Zaprieszczennyje knigi russkich pisatelej i literaturowiedow 1917–1991. Indeks sowietsoj cenzury s komentarijami*, Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij Gosudarstwiennij Institut Kultury 2003; *idem*, *Russkije pisateli o cenzurze i cenzorach. Ot Radiszczewa do naszich dnjej 1790–1990. Opyt kommientirowannoj antologii*, Sankt-Petersburg: Poligraf 2011. Ostatnio najwięcej na ten temat publikuje A.W. Blum, ale nowsze prace powielają dokonania poprzednie.

³⁶ „Litieraturnyj front”. *Istorija političeskoj cenzury 1932–1946. Sbornik dokumentow*, przedisl. D. Bajrau, ried. D.L. Babiczenco, Moskwa: Enciklopedija rossijskich dieriewień 1994; *Istorija sowietsoj političeskoj cenzury. Dokumenty i komentari*, ried. T.M. Gorajewa *et al.*, Moskwa: ROSSPEN 1997; „Szczastje literatury”. *Gosudarstwo i pisateli 1925–1938. Dokumenty*, ried. D.L. Babiczenco, Moskwa: ROSSPEN 1997; *Cenzura w Sowietsoim Sojuzie 1917–1991. Dokumenty*, ried. A.W. Blum, kommient. W.G. Wołownikow, Moskwa: ROSSPEN 2004; *Bolszaja cenzura. Pisateli i żurnalisty w Stranie Sowietow 1917–1956. Dokumenty*, ried. L.W. Maksimienkow, Moskwa: Matierik 2005.

³⁷ W badaniach polskich temat cenzury w ZSRR w kontekście wprowadzania i działań cenzury w Polsce Ludowej podejmowany był wielokrotnie, ale nie stał się podstawą obszerniejszych opracowań. Wymieniam monografie lub artykuły, w których temu zagadnieniu poświęcono większe fragmenty: Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN 2010; P. Nowak, *Cenzura w PRL jako nieudolna kopia radzieckiej hybrydy leninowsko-stalinowskiej. Nowe spojrzenie na Główny Urząd Kontroli Prasy. Publikacji i Widowisk [w:] „Nie należy dopuszczać do publikacji”*. *Cenzura w PRL*, red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK

Obszernej literatury nie da się streścić w kilku akapitach, przywołam więc tylko te z ustaleń, które, budując zgrab wiedzy o cenzurze w ZSRR, mogą stać się podstawą badań porównawczych.

Struktury organizacyjne oparte były na wzorcach zaczerpniętych z Rosji carskiej. Komunistyczna cenzura, w odróżnieniu od systemu obowiązującego w epoce poprzedniej, miała jednak wymiar ideologiczny (opierała się na teorii), a nie pragmatyczny (zatrzymanie napływu wywrotowych idei). Cenzurę radziecką cechował charakter totalny (*wsie cenzura*) – połączona była z całym systemem totalitarnego państwa, stąd tak silne oparcie w tajnej policji politycznej i wysoka skuteczność działań. Badacze dostrzegają dwa oblicza cenzury: ścieżkę prawn-administracyjną oraz funkcjonującą równolegle „provokację i zbrodnię”³⁸.

Aparat cenzury podlegał kilkakrotnym reformom (głęboka reforma i rozrost całej administracji radzieckiej w latach 60. XX wieku), a także – zgodnie z rytmem politycznych kryzysów – masowym represjom („wielka czystka” z 1937 roku). Ostrość kontroli także ulegała zmianom, zależnym od sytuacji politycznej i frakcyjnych walk w obrębie partii rządzącej. Najsurowiej oceniano autorów i teksty w latach stalinowskich (z apogeum przypadającym na okres 1936–1937) oraz w latach 1964–1965, kiedy ponowiono represje przeciwko inteligencji twórczej.

Trzeba podkreślić, że cenzura w komunistycznej Rosji miała wpływ nie tylko na losy utworu, ale i na losy ich autora, czasem także i jego rodziny (przypadek Osipa Mandelsztama³⁹). Napisanie „nieprawomyślnego” dzieła skutkowało lub mogło skutkować śmiercią, uwięzieniem, procesem, zesłaniem do obozu pracy, osadzeniem w szpitalu psychiatrycznym. Regularną praktyką stało się spychanie autora w niebyt i nakładanie całkowitego zakazu druku (tu znamiennym przykładem są losy Michaiła Bułhakowa). Aparat totalitarnego państwa, na czele z NKWD i Gławlitem, zniszczył w Związku Radzieckim kilka pokoleń inteligencji twórczej. W opinii wielu badaczy w żadnym innym kraju byłego bloku wschodniego nie dokonano takiego spustoszenia ani jeśli chodzi o kulturę, ani – jej twórców.

Kolejną tradycją istotną dla myślenia transnarodowego o cenzurze, choć w zdecydowanie mniejszym zakresie, są omówienia cenzury niemieckiej, za-

2013, s. 39–52; W. Gardocki, *Wymiana idei i doświadczeń. Współpraca Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk z Gławlitem*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2014, t. 10, s. 41–49; A. Kloc, *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w literaturze polskiej (1956–1958)*, Warszawa: Wydawnictwo IPN 2018; K. Kamińska-Chelminiak, *Cenzura w Polsce 1944–1960. Organizacja – kadry – metody pracy*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2019.

³⁸ *Istorija sowietskoj političeskoj cenzury...*, s. 7.

³⁹ J.M. Coetzee, *Osip Mandelsztam i oda do Stalina* [w:] *idem, Obraz. Eseje o cenzurze*, przeł. M. Król, Kraków: Znak 2011, s. 163–180.

równie komunistycznej, jak i faszystowskiej, a nawet dziewiętnastowiecznej⁴⁰. Do rozwoju dociekań nad tematem przyczyniły się uwarunkowania historyczne, innej jednak, niż w przypadku ZSRR, natury.

Pierwsza zależność, o której wspomina Beate Müller, wiąże się z faktem, iż rozwój kultury i nauki po obu stronach muru berlińskiego odbywał się równolegle⁴¹. W latach 1949–1990 istniał więc w Niemieckiej Republice Federalnej obieg naukowy funkcjonujący w języku niemieckim i zajmujący się niemiecką historią (dawną i współczesną). Istniała grupa badaczy, którzy – mając to samo podłoże kulturowe i ten sam język natywny – w sposób swobodny (aczkolwiek bez dostępu do źródeł) podejmować mogli rozważania nad systemem politycznym i obowiązującą w nim kontrolą słowa.

Na zintensyfikowanie niemieckich badań wpłynął także stale rozwijany nurt analiz faszyzmu: nauka niemiecka wypracowała metodologię badań totalitaryzmu, społeczeństwa totalitarnego i roli, jaką odegrała w jego kształtowaniu „inżynieria słowa”. Miała zatem gotową matrycę, dającą się nałożyć na system radziecki. Tu wystarczy wspomnieć kanoniczną pracę o języku III Rzeszy, czyli *LTI* Victora Klemperera, opublikowaną w 1947 roku⁴², czy *Korzenie totalitaryzmu* Hannah Arendt, w których autorka już w 1951 roku brawurowo połączyła rozważania nad oboma reżimami totalitarnymi Europy XX wieku⁴³. W obu pracach podkreśla się fundamentalny wpływ państwowej kontroli słowa na budowanie propagandowego obrazu świata. W 1987 roku ukazała się z kolei praca zbiorowa *Kanon und Zensur* (z esejem tytułowym Aleidy i Jana Assmannów), w której wprowadzono do badań problem wpływu cenzury na ustanawianie i obalanie kanonu⁴⁴.

Warto podkreślić, że badania nad niemiecką cenzurą mają tradycję naukową również w Polsce. Tematyką zajmują się przede wszystkim germaniści, a do najważniejszych prac zaliczyć należy przywoływaną już antologię Czesława Karolaka *Cenzura w Niemczech w XX wieku* oraz monografię Marka Rajcha porównującą cenzurę literacką w NRD i Polsce⁴⁵.

⁴⁰ O zaawansowaniu ogólnych badań nad komunizmem w NRD wspominają C. Iordachi i P. Apor, *op.cit.*, s. 15. oraz B. Müller, *op.cit.*, s. 22 i nn.

⁴¹ *Ibidem*, s. 24.

⁴² V. Klemperer, *LTI [Lingua Tertii Imperii]*. *Notatnik filologa*, przeł., przyp. J. Zycho-wicz, Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie 1983 (wyd. niemieckie 1947).

⁴³ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa: Świat Książki 2014. Pierwsze wydanie jako: *eadem*, *The Burden of Our Time*, London: Secker & Warburg 1951.

⁴⁴ A. Assmann, J. Assmann, *Kanon und Zensur* [w:] *Kanon und Zensur. Archäologie der literarischen Kommunikation II*, Hrsg. A. Assmann, J. Assmann, München: Wilhelm Fink Verlag 1987, s. 7–27.

⁴⁵ M. Rajch, „Unsere andersartige Kulturpolitik”. *Zensur und Literatur in der DDR und in der Volksrepublik Polen*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2015.

Jak stwierdzają badacze, najważniejszą cechą systemu cenzury w komunistycznych Niemczech było głębokie ukrycie jego istnienia⁴⁶. Oficjalnie nie działała żadna odrębna instytucja mająca funkcje podobne do radzieckiego Gławnitu czy polskiego GUKPPiW. Kontrolę prowadziły kolejno: Rada Kultury do spraw Wydawnictw, Urząd Literatury i Wydawnictw (w jego obrębie – Wydział Opinii), Naczelny Zarząd Wydawnictw, Wydział Literatury i Książki, po 1963 roku – Naczelny Zarząd Wydawnictw i Handlu Książkami, który przetrwał aż do upadku systemu. Nigdzie w nazwie nie figurowała zatem „kontrola” czy „cenzura”, co dawało pozór – gwarantowanej przez konstytucję – wolności słowa⁴⁷. W rzeczywistości system okazał się bardzo efektywny, a zwiększanie jego skuteczności odbywało się poprzez ścisłe łączenie nadzoru politycznego i ekonomicznego (konieczność sprzedaży nakładu), cedowanie głównej odpowiedzialności na wydawnictwa⁴⁸.

We wstępie do wydanej w 2018 roku pracy zbiorowej *Perceptions of Society in Communist Europe* Muriel Blaive proponuje, by analizować komunizm jako międzynarodowy społeczny fenomen, i stwierdza, że tylko przekraczając perspektywę narodową, da się ten czas i to zjawisko zrozumieć. Nie wprowadza wprawdzie określenia „transnarodowy/transnarodowa”, ale pragmatycznie proponuje, by wykorzystać najbardziej zawansowane rozwiązania metodologiczne przyjęte przez badaczy systemu w Związku Radzieckim i NRD. Blaive przyznaje, że analizując przypadek Czechosłowacji, szczególną uwagę obdarzyła ZSRR i NRD ze względu na oryginalność modelu radzieckiego oraz zaawansowanie stanu badań i dobrze ugruntowaną metodologię⁴⁹. Jej artykuł *Perceptions of Society in Czechoslovak Secret Police Archives. How a 'Czechoslovak 1956' Was Thwarted* jest jednym z najciekawszych w zbiorze i znacznie wykracza poza stosunkowo skromnie wyznaczone w tytule pole badawcze. Autorka, zarysowując sytuację polityczną i społeczną w Czecho-

⁴⁶ Ten fragment artykułu ma charakter wyłącznie ilustracyjny. Temat wymaga dalszych, pogłębionych badań.

⁴⁷ M. Rajch, *Instytucja i procedury cenzury literackiej w NRD* [w:] *Cenzura w PRL. Analiza zjawiska*, red. Z. Romek, K. Kamińska-Chełminiak, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2017, s. 21–25.

⁴⁸ *Cenzura w Niemczech...*; M. Rajch, *Instytucja i procedury...*; E. Matkowska, *Cenzura i recepcja literatury polskiej w NRD* [w:] *Cenzura w PRL...*, s. 29–37; P. Nowak, *Uwarunkowania cenzuralne w PRL i NRD*, referat wygłoszony na konferencji *Niewygodne dla władzy. Ograniczanie wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, Toruń, UMK, październik 2018.

⁴⁹ *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, ed. M. Blaive, London: Bloomsbury Academic 2019.

słowacji położonej pomiędzy dwoma buntującymi się w 1956 roku krajami, odpowiada na wiele pytań związanych z procesem destalinizacji całego systemu wschodniego⁵⁰.

Książkę *Perceptions of Society in Communist Europe* przywołuję nieprzypadkowo. Pojawia się w niej, zastosowana do badań nad społeczeństwem i formami jego przystosowania do życia w realnym socjalizmie, specyficzna metodologiczna synergia, o której piszę wyżej, polegająca na połączeniu myślenia transnarodowego z zaawansowanymi ustaleniami dotyczącymi komunizmu w ZSRR i wynikami niemieckich badań nad totalitaryzmem i propagandą.

Badania porównawcze nad komunistyczną cenzurą

W ciągu ostatnich trzydziestu lat dociekania nad cenzurą w poszczególnych krajach byłego bloku bardzo się rozwinęły, przechodząc od opisów najciekawszych i najbardziej jaskrawych przypadków (często z wyraźnym wartościowaniem negatywnym) do ujęć monograficznych, a czasami nawet syntetyzujących. Dominują opracowania w językach rodzimych, w mniejszej liczbie pojawiają się artykuły i monografie w języku angielskim, a także tłumaczenia na angielski i inne języki. Tu przykładowo wymienię ogłoszony po czesku, „transnarodowy” zbiór *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře* pod redakcją Tomáše Pavlička, Petra Pišy i Michaela Wögerbauera, grupujący najważniejsze teksty teoretyczne wywodzące się z różnych tradycji naukowych, w tym Pierre’a Bourdieu i Michela Foucaulta, znane eseje Johna Maxwella Coetzee, artykuł Beate Müller, a z polskich – prace Marty Fik i Andrzeja Urbańskiego⁵¹.

Postulat przeprowadzenia badań porównawczych pojawia się od kilku lat i wydaje się logicznym etapem eksploracji tematu: w większości krajów postkomunistycznych opisano już najważniejsze kwestie dotyczące „narodowych” systemów kontroli i rodzi się potrzeba rozszerzenia analiz o aspekt międzynarodowy. Zachętę merytoryczną przynosi na pewno szybki rozwój ogólnych badań nad komunizmem oraz badań nad cenzurą *sensu largo*, zachętę organizacyjną – większa niż kiedykolwiek naukowa mobilność oraz stosunkowo łatwy dostęp do wielojęzycznej literatury.

Rozważania porównawcze na temat komunistycznej cenzury i – wężiej – cenzurowania literatury w systemie komunistycznym pojawiają się najczęściej w artykułach zamieszczonych w pracach zbiorowych podejmujących dwa

⁵⁰ M. Blaive, *Perceptions of Society in Czechoslovak Secret Police Archives: How a 'Czechoslovak 1956' Was Thwarted* [w:] *Perceptions of Society...*, s. 101–122.

⁵¹ *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, red. T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer, Brno: Host 2012.

tematy: cenzurę w różnych okresach i systemach politycznych oraz badania porównawcze nad komunizmem, gdzie zagadnienie to występuje jako jeden z analizowanych elementów. W pierwszej grupie wymienić można książkę *Censorship and Silencing*, z ważnym z punktu widzenia badań nad polską cenzurą artykułem Johna M. Batesa *From State Monopoly to a Free Market of Ideas? Censorship in Poland, 1976–1989*⁵², a z nowszych – *Censorship, Politics and Oppression*⁵³, w drugiej – wzmiankowany zbiór *Perceptions of Society*, w której problematyce cenzury poświęcony jest artykuł Libory Oates-Indruchovej *Between Censorship and Scholarship: The Editorial Board of the Czechoslovak Academy of Science (1969–1989)*⁵⁴.

Nie ma jednak – a przynajmniej takiego znaleźć mi się nie udało – naukowego opracowania, w którym przy użyciu tej samej perspektywy metodologicznej omówiono by cenzurę we wszystkich byłych krajach komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej jako fenomen ponadnarodowy⁵⁵.

Przyczyn takiej sytuacji może być wiele. Na pewno sprzyjają jej: obszerność i wielojęzyczność stanu badań, a mówimy o kilkunastu językach⁵⁶, obawy o zarzut przyczynkarstwa, nierównomierny rozwój badań nad cenzurą w poszczególnych krajach, który nie pozwala na przyjęcie ścisłego układu równoległego, układu odpowiedniości. Przeszkodą może być również brak adekwatnej perspektywy metodologicznej, któremu to wyzwaniu niniejszy artykuł próbuje w jakiejś mierze sprostać.

⁵² J.M. Bates, *From State Monopoly to a Free Market of Ideas? Censorship in Poland, 1976–1989* [w:] *Censorship and Cultural Regulation in the Modern Age*, s. 141–167.

⁵³ *Censorship, Politics and Oppression*, red. M. Maciejewska, W. Owczarski, Gdańsk: Wydawnictwo UG 2018.

⁵⁴ L. Oates-Indruchová, *Between Censorship and Scholarship: The Editorial Board of the Czechoslovak Academy of Science (1969–1989)* [w:] *Perceptions of Society...*, s. 177–187.

⁵⁵ W węższym zakresie takie wymogi spełniają: przywoływana monografia Marka Rajcha o cenzurze w NRD i Polsce oraz niepublikowane wystąpienie Tomasa Lonharta dotyczące cenzury w Rumunii, Polsce i na Węgrzech, wygłoszone na konferencji *Censorship in the former Soviet Bloc* w Budapeszcie w marcu 2015 r.

⁵⁶ Wśród najbardziej oczywistych przyczyn istnienia naukowej „wieży Babel” wymienić można: liczebność byłych krajów bloku oraz rozpad ZSRR, Jugosławii i Czechosłowacji na mniejsze kraje z niezależnymi obiegami naukowymi w językach traktowanych uprzednio jak języki mniejszości lub wręcz jak dialekty języka hegemonicznego. Literatura naukowa na temat komunistycznej cenzury w krajach byłego bloku wschodniego powstaje także w językach konferencyjnych oraz sporadycznie – innych.

Jako że przekonana jestem, że przyjęcie metody transnarodowej pozwala na podjęcie regularnych badań nad tematem, zobaczmy na koniec, co wynika z nałożenia zaproponowanego ujęcia na ustalenia dotyczące działania cenzury w byłych krajach „demokracji ludowej”⁵⁷.

Zbudowaną w Europie Środkowo-Wschodniej⁵⁸ państwową kontrolę słowa zobaczyć można jako jeden system, mający jedynie różne warianty. Podobnie jak komunizm: ten sam system odmieniany w poszczególnych krajach przez uwarunkowania historyczne, społeczne i kulturowe. Na czym opierają się najważniejsze podobieństwa? Państwową cenzurę zorganizowano na wzór radziecki, przy bezpośrednim udziale wojska, NKWD i funkcjonariuszy Gławlitu. Wprowadzono ją wszędzie w tym samym czasie, niedługo po zakończeniu lub pod koniec II wojny światowej. Wszędzie państwowa kontrola słowa reprezentowała interesy wschodniego hegemonu oraz komunistycznej partii politycznej (KPZR oraz partii lokalnych) i była w pełni zależna od sytuacji politycznej i relacji z ZSRR, fluktuując wraz ze zmianami politycznymi. Wszędzie opresyjna, choć w zdecydowanie odmiennym nasileniu w różnych krajach i czasie, upadająca wraz z demontażem systemu, w okolicach roku 1990. Na marginesie pozostaje kwestia nie do końca skutecznego

⁵⁷ Wnioski na temat cenzury w Bułgarii, Rumunii, Czechosłowacji i na Węgrzech wysnuwam na podstawie ograniczonego zasobu lektur, dalsza eksploracja tematu wymaga znacznego poszerzenia kwerend. Bułgaria: I.A. Orlich, *Subversive Stages. Theater in Pre- and Post-Communist Hungary, Romania and Bulgaria*, Budapest: Central European University Press 2017; Rumunia: L. Vianu, *Censorship in Romania*, Budapest: Central European University Press 1998, T. Lonhart, *Faces of Censorship (Censorship in Romania)*, niepublikowany referat wygłoszony na konferencji *Censorship in the former Soviet Bloc*, Budapeszt, marzec 2015, M. Cazan, *Short Guide to Fiction Writing under Communism. The Case of Romania*, „Romanica Cracoviensis” 2015, no. 3, s. 173–182; Czechosłowacja: K. Kaplan, D. Tomášek, *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956. Studie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, obszerne kompendium *W obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, red. M. Wögerbauer, P. Piša, P. Šámal, P. Janáček, t. 1–2, Praha: Academia a Ústav pro českou literaturu AV ČR 2015. Moją uwagę na tę pracę zwrócił Grzegorz Nieć, który poświęcił jej referat na konferencji w Toruniu jesienią 2019 roku; Węgry: M. Haraszti, *op.cit.*, I. Otvos, *System of Censorship in Communist Hungary. Historical Point of View*, niepublikowany referat wygłoszony na konferencji *Censorship in the former Soviet Bloc*, Budapeszt, marzec 2015. Dodam, że istotną tradycją naukową, którą tu pomijam ze względu na przeglądowy charakter artykułu, są badania nad cenzurą w Hiszpanii czasów dyktatury generała Francisca Franco. Mniej znane w Polsce (prowadzone przede wszystkim w języku hiszpańskim), rozwijają się szybko od lat 80. XX wieku i przynoszą ciekawe ustalenia na temat kontroli totalitarnej (państwowej i kościelnej), ale nie – komunistycznej. Na dalszym etapie pracy warto wprowadzić tę tradycję jako kontekst dla badań nad cenzurą komunistyczną.

⁵⁸ Z namysłu wyłączam Albanię, ze względu na niedostępność literatury naukowej na temat cenzury w języku innym niż albański, oraz Jugosławię, która – po 1948 roku i decyzji politycznej Josipa Broza-Tity o „pójściu własną drogą” – w dużej mierze uniezależniła się od ZSRR.

budowania struktury: system cenzury, podobnie jak cały system polityczny, który go wytworzył, w wielu swoich elementach pozostał w sferze planów niezrealizowanych.

Warto też zapytać: czy to ten sam system, który obowiązywał w ZSRR, czy może jakiś inny, stworzony specjalnie dla krajów satelickich? Bogdan Mazan, opisując cenzurę carską w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku, wprowadził trafną metaforę „kawy z mlekiem” i udowodnił, że cenzura obowiązująca na terenie zaboru rosyjskiego była – z powodu oddalenia od stolicy imperium oraz uwarunkowań lokalnych, jak korupcja i opieszałość cenzorów – znacznie łagodniejsza niż w Rosji, a wyjątkiem był czas represji popowstaniowych⁵⁹. Konstatację tę da się z powodzeniem przenieść na sytuację bloku wschodniego po II wojnie światowej. Z analizy stanu badań wynika, że cenzura w krajach satelickich działała zdecydowanie mniej restrykcyjnie i konsekwentnie niż w ZSRR, a odstępstwem od tej zasady były lata terroru stalinowskiego oraz okresy represji po rewoltach i rewolucjach.

Odmienności organizacji, działań i siły cenzury wynikają natomiast z uwarunkowań „narodowych”: przymierzy militarnych w czasie II wojny światowej (alianci, wrogowie, szczególna pozycja NRD po 1949 roku), wpływu Kościoła (np. walka z katolicyzmem w Polsce i Kościołem prawosławnym w Bułgarii), siły tradycji kulturalnych i literackich, liczebności społeczeństwa, liczebności oraz siły emigracji (np. fundamentalne znaczenie emigracji rumuńskiej), skupienia/rozproszenia cenzury na kilka instytucji i jej włączania lub wyłączania ze struktur urzędów bezpieczeństwa. Wiele kwestii wyjaśnić da się dopiero wtedy, gdy sięgnie się głębiej w przeszłość danego kraju i zwróci uwagę na brak państwowości lub polityczną zależność w wieku XIX i wcześniejszych. Niesłuchanie istotne jest też przeszłe doświadczenie społeczeństwa z Rosją i tym, co rosyjskie. Blok wschodni miał doświadczenie z potęgą militarną i państwową Prus lub monarchii austro-węgierskiej, a więc z cenzurą niemieckojęzyczną. Okupacja rosyjska była dlań kulturowo zupełnym *novum*. Społeczeństwo polskie, mające praktykę bycia represjonowaną częścią rosyjskiego imperium (tak Rosji carskiej, jak i ZSRR w latach 1939–1941), okazało się w tym zakresie wyjątkiem, na co zwracał uwagę Stefan Kisielewski. Stąd trudny do rozwiązania dla władzy komunistycznej w Polsce problem skrajnej antyrosyjskości wpisanej w najważniejszą kulturową tradycję – romantyzm.

Perspektywa ponadnarodowa stwarza także możliwość prześledzenia „przeptywów”: idei, ludzi i tekstów kultury pomiędzy państwami bloku; przy czym transfer z i do ZSRR byłby tu najważniejszy. W takim ujęciu udałoby się zrekonstruować – zgodnie z postulatami Bogdana C. Iacoba – międzynaro-

⁵⁹ B. Mazan, *Interpretacja przepisów cenzuralnych oraz piśmiennictwa polskiego i obcego przez Warszawski Komitet Cenzury w okresie pozytywizmu. Syndrom „kawa z mlekiem”* [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka-Wald, Warszawa: Biblioteka Narodowa 1992, t. 1, s. 292–312.

dowy wymiar komunistycznej cenzury: wpływ działań podjętych w jednym kraju na to, co działo się w innych, oraz próby budowania wspólnej propagandowej tożsamości „nowego człowieka”.

Bibliografia

- Arendt H., *The Burden of Our Time*, London: Secker & Warburg 1951.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa: Świat Książki 2014.
- Armitage D., *Transtemporalne i transnarodowe horyzonty historii*, przeł. K. Siewior, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2016, t. 46.
- Artwińska A., *Migracja, lewica, tożsamość* [w:] *Literatura i socjalizm*, red. K. Chmielewska, D. Krawczyńska, G. Wołowicz, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna, Wydawnictwo IBL 2012.
- Artwińska A., Fidelis M., Mroziński A., Zawadzka A., *Pożytki z „pokolenia”. Dyskusja o „pokoleniu” jako kategorii analitycznej*, „Teksty Drugie” 2016, nr 1.
- Assmann A., Assmann J., *Kanon und Zensur* [w:] *Kanon und Zensur. Archäologie der literarischen Kommunikation II*, Hrsg. A. Assmann, J. Assmann, München: Wilhelm Fink Verlag 1987.
- Babiczko D.L., *Pisateli i cenzory. Sowietskaja literatura 1940-ch godow pod političeskim kontroliem CK*, posł. L.I. Łazariewa, Moskwa: Rossija molołaja 1994.
- Barańczak S., *Knebel i słowo. O literaturze krajowej w latach siedemdziesiątych*, Warszawa: NOW-a 1980 [drugi obieg].
- Bates J.M., *From State Monopoly to a Free Market of Ideas? Censorship in Poland, 1976–1989* [w:] *Censorship and Cultural Regulation in the Modern Age*, ed. B. Müller, Amsterdam: Rodopi 2004.
- Blaive M., *Perceptions of Society in Czechoslovak Secret Police Archives: How a ‘Czechoslovak 1956’ Was Thwarted* [w:] *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, ed. M. Blaive, London: Bloomsbury Academic 2019.
- Blum A.W., *Russkije pisateli o cenzurze i cenzorach. Ot Radiszczewa do naszych dnjej 1790–1990. Opyt kommentirowannoj antologiji*, Sankt-Petersburg: Poligraf 2011.
- Blum A.W., *Sowietskaja cenzura w epochu totalnogo tierrora. 1929–1953*, Sankt-Peterburg: Akademičeskij Projekt 2000.
- Blum A.W., *Za kulisami „Ministerstwa prawdy”. Tajnaja istorija sowietskoj cenzury, 1917–1929*, Sankt-Peterburg: Akademičeskij Projekt 1994.
- Blum A.W., *Zaprieszczennyje knigi russkich pisatielej i literaturowiedow 1917–1991. Indiekss sowietskoj cenzury s komentarijami*, Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij Gosudarstwiennyj Institut Kultury 2003.
- Bolszaja cenzura. Pisateli i žurnalisty w Stranie Sowietow 1917–1956. Dokumenty*, ried. L.W. Maksimienkow, Moskwa: Matierik 2005.

- Bourdieu P., *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, przeł. P. Biłos, Warszawa: Scholar 2005.
- Bourdieu P., *Language and Symbolic Power*, ed. J.B. Thompson, transl. G. Raymond, M. Adamson, Cambridge MA: Harvard University Press 1991.
- Bourdieu P., Passeron J.-C., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, red. A. Kłoskowska, Warszawa: PWN 1990.
- Cazan M., *Short Guide to Fiction Writing under Communism. The Case of Romania*, „Romanica Cracoviensa” 2015, no. 3.
- Censorship, Politics and Oppression*, red. M. Maciejewska, W. Owczarski, Gdańsk: Wydawnictwo UG 2018.
- Cenzura w Niemczech w XX w. Studia, analizy, dokumenty*, wyb., oprac. C. Karolak, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2000.
- Cenzura w Sowietom Sojuszu 1917–1991. Dokumenty*, ried. A.W. Blum, komment. W.G. Wołownikow, Moskwa: ROSSPEN 2004.
- Coetzee J.M., *Osip Mandelsztam i oda do Stalina* [w:] *idem, Obraza. Eseje o cenzurze*, przeł. M. Król, Kraków: Znak 2011.
- Dyskusja Ośrodka Studiów Kulturowych i Literackich nad Komunizmem IBL PAN. Komunizm i PRL dzisiaj*, „Teksty Drugie” 2013, nr 3.
- Ermolaev H., *Censorship in Soviet Literature. 1917–1991*, New York–London: Rowman & Littlefield 1997.
- Foucault M., *Historia seksualności*, przeł. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2010.
- Foucault M., *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Warszawa: Aletheia 1998.
- Foucault M., *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970*, przeł. M. Kozłowski, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2002.
- Gardocki W., *Wymiana idei i doświadczeń. Współpraca Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk z Głównym*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2014, t. 10.
- Gorajewa T.M., *Isklucit’ wsiakije upominanija... Oczerki istorii sovietskoj cenzury*, Minsk–Moskwa: Staryj swiet-Print, Wriemja i miesto 1995.
- Haraszti M., *The Velvet Prison. Artists under State Socialism*, transl. K. i S. Landelsmann, New York: Basic Books 1987.
- Iacob B.C., *Is It Transnational? A New Perspective in the Study of Communism*, „East Central Europe” 2013, no. 1–2.
- Iordachi C., *Fascism in Interwar East Central and Southcentral Europe: Toward a New Transnational Research Agenda*, „East Central Europe” 2010, no. 2–3.
- Iordachi C., Apor P., *Studying Communism Dictatorship: From Comparative to Transnational History*, „East Central Europe” 2013, no. 1–2.
- Istorija sovietskoj politiceskoj cenzury. Dokumenty i komentari*, ried. T.M. Gorajewa *et al.*, Moskwa: ROSSPEN 1997.

- Kamińska-Chełminiak K., *Cenzura w Polsce 1944–1960. Organizacja – kadry – metody pracy*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2019.
- Kaplan K., Tomášek D., *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956. Studie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994.
- Klemperer V., *LTI [Lingua Tertii Imperii]. Notatnik filologa*, przeł., przyp. J. Zycho- wicz, Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie 1983.
- Kloc A., *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w litera- turze polskiej (1956–1958)*, Warszawa: Wydawnictwo IPN 2018.
- Kosmalska J., *Twórczość Polaków na wyspach brytyjskich. Transnarodowy zwrot w polskiej literaturze*, „Teksty Drugie” 2016, nr 3.
- „Litieraturnyj front”. *Istorija političeskoj cenzury 1932–1946. Sbornik dokumentow*, przedisl. D. Bajrau, ried. D.L. Babiczenko, Moskwa: Enciklopedija rossijskich dieriewień 1994.
- Loseff L., *On the Beneficence of Censorship. Aesopian Language in Modern Russian Literature*, Munich: Verlag Otto Sagner in Kommission 1984.
- Matkowska E., *Cenzura i recepcja literatury polskiej w NRD [w:] Cenzura w PRL. Analiza zjawiska*, red. Z. Romek, K. Kamińska-Chełminiak, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2017.
- Mazan B., *Interpretacja przepisów cenzuralnych oraz piśmiennictwa polskiego i ob- cego przez Warszawski Komitet Cenzury w okresie pozytywizmu. Syndrom „kawa z mlekiem” [w:] Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka-Wald, Warszawa: Biblioteka Narodowa 1992, t. 1.
- Mrozik A., *Zofia Dembińska – zapomniana „architektka PRL-u”*. Krytyczny przyczy- nek do feministycznej teorii i praktyki biograficznej w Polsce, „Teksty Drugie” 2019, nr 3.
- Müller B., *Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory [w:] Censor- ship and Cultural Regulation in the Modern Age*, ed. eadem, Amsterdam–New York: Rodopi 2004.
- Nabokov V., *Rosyjska cenzura, cenzorzy, czytelnicy*, przeł. H.H., Kraków 1987 [drugi obieg].
- Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, red. T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer, Brno: Host 2012.
- Nowak P., *Cenzura w PRL jako nieudolna kopia radzieckiej hybrydy leninowsko- -stalinowskiej. Nowe spojrzenie na Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Wi- dowisk [w:] „Nie należy dopuszczać do publikacji”. Cenzura w PRL*, red. G. Gzel- la, J. Gzella, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2013.
- Nowe perspektywy badawcze w transnarodowej historii komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. K. Brzechczyn, Poznań–Warszawa: Wydawnictwo IPN 2019.
- Nye J.S. jr., Keohane R.O., *Transnational Relations and World Politics: A Conclusion*, „International Organization” 1971, no. 3.

- Oates-Indruchová L., *Between Censorship and Scholarship: The Editorial Board of the Czechoslovak Academy of Science (1969–1989)* [w:] *Perceptions of Society. Regime Archives and Popular Opinion*, ed. M. Blaive, London: Bloomsbury Academic 2019.
- Orlich I.A., *Subversive Stages. Theater in Pre- and Post-Communist Hungary, Romania and Bulgaria*, Budapest: Central European University Press 2017.
- Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, ed. M. Blaive, London: Bloomsbury Academic 2019.
- Péteri G., *Sites of Convergence: The USSR and Communist Eastern Europe at International Fairs Abroad and at Home*, „Journal of Contemporary History” 2012, no. 1.
- Rajch M., *Instytucja i procedury cenzury literackiej w NRD* [w:] *Cenzura w PRL. Analiza zjawiska*, red. Z. Romek, K. Kamińska-Chełminiak, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2017.
- Rajch M., „Unsere andersartige Kulturpolitik”. *Zensur und Literatur in der DDR und in der Volksrepublik Polen*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2015.
- Rewers E., *Więźniowie transkulturowej wyobraźni*, „Teksty Drugie” 2004, nr 4.
- Robinson W.I., *Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies*, „Sociological Forum” 1998, no. 4.
- Romek Z., *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN 2010.
- „Szczastje literatury”. *Gosudarstwo i pisateli 1925–1938. Dokumenty*, ried. D.L. Babiczenco, Moskwa: ROSSPEN 1997.
- Słomczyński K.M., *Typologia międzykrajowych badań porównawczych a kluczowe problemy metodologiczne*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1.
- Swayze H., *Political Control of Literature in the USSR, 1946–1959*, Cambridge MA: Harvard University Press 1962.
- Vianu L., *Censorship in Romania*, Budapest: Central European University Press 1998.
- W obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, red. M. Wögerbauer, P. Piša, P. Šámal, P. Janáček, t. 1–2, Praha: Academia a Ústav pro českou literaturu AV ČR 2015.
- Zajas P., *Poetyckie penetracje. Literatura, jej tłumacze i wydawcy na frontach wielkiej wojny (1914–1918)*, „Teksty Drugie” 2012, nr 6.